

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Folyóóra és foliot. 1. Az erdélyi magyar szótörténeti tár alábbi szócikkében a jelentésre vonatkozó bizonytalanságot jelöl: „*folyóóra* ’?’ 1592: Benchel Andrastol weöttem egi folio orat az tanachi hazhoz f 0 d 16 [Kv; Szám. XIV/5. 126]. 1685 e.: Szász sebesen Piheni (!) Peter Uram Házánál vadnak ... Vas ora Nro. 1 ... Folyo ora Nro. 2 [Borberek AF; MvRK Urb. 18, 20]. 1700: Negj folyo ora, kopot mutotajaval edgjütt no 1 [Ebesfalva; UtI]. 1714: Egj Theca, mellybe(en) következendő mobiliak vann(a)k: Egyj foljo ora, meg romlot Agathos köb(en) [Nsz/Fog. REkLt. II. Apafi Mihály hagy. 10–1]. 1749/1770 k.: a’ Prédikálló Cathedra^a Lévai Jánosné Vég Anna Asszony ex fundamento, folyó órával megékesítvén tsináltatta [SzConscr. – ^aA bálványosvára] (SzD) ref. templomban.]”

A NySz. megfelelő szócikke: „*folyó-óra*: clepsydra C. arenarium MA. clepsammium, horologium arenarium; wasseruhr, sanduhr PPB. Folyó, vízlopó órac: clepsydrae Com: Jan. 168. sanduhr Com: Orb. 157. (Szentm: Kalm. 11. Szöll: Dáv. 78)” (óra). Ugyanitt olvasható: „*üvegóra* clepsydra MA.” Számos más órafajta nevét is sorolja a NySz.: *álló-, árnyék-, csengető-, falra való-, függő-, kerek-, nap-, napárnyék-, repetír-, spring-, szálló, üveg, verő-, verő-* (és a már idézett *vízlopó-óra*). A régi magyar nyelvből szintén közölt adatot erre a kifejezésre IVÁNYI BÉLA (MNy. 1907: 464): „*Folyó óra*. 1600 Igen igen apro kerek zemre cinalt kőzeősleg zománcos arany zemekuel es gióngy zemekuel, *folio orahoz* hasonló formara cinalt hozzu remekel vannak hat benne. (N. R. A. 834: 25.)”

A SzT. *óra* (’ceas, ceasornic; Uhr’) szócikkében számos, az időmérő szerkezettel kapcsolatos szó fordul elő. Az első 1573-ból való: „wteot Tyzet az hora”; 1595-ből: „Az kepez kapúy oranak eggik kotele Zakadot wolt el”; 1595-ből: „chinaltatta(m) az wereore hogi meg veszet volt, egi vassot”; 1824: „az Udvari oranak ... meg kenésére kívántatnék oloj”. Ezekben a szövegrészekből rendre valamilyen mechanikus szerkezetű időmérő eszköztől esik szó. Van óra, amelyik „annyit ugatott, mintha valóságos kutya lett volna”, van „eperforma kisdég”, „Falira ualo ora fontostol koetelestől”, „Ejjeli ora, mej Lámpással mutat” (vö. HORVÁTH ÁRPÁD, Órák és órárok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 75), „Kukkalo falra valo Ora”, „Fekete futrlj(an) Musikát verő négj szegletes ora” és még nem egy. Ugyancsak számos más adat van a SzT.-ban az órákkal kapcsolatban, pl. *órajártatás, órakötő, órakulcs; óraláb, óramester, órapárna; órásharang, órás torony, óratok, ütőóra*. Utóbbi: „egy nagy Gyantáros Ora tok”, a SzT. *gyanta* címszavához *fekete gyonta* ’Harz’ tartozik, a *gyantáros* nem szerepel címszóként; vö. TESZ.; Gl. *gyantár* ’Pech’, Harz’, ’Glasur’; *gyantáros* ’pechig, harzig’. Ezekben az adatokban rendre az ún. kerek órák szerepelnek.

Az időmérés történetéből a vízóra és az olajóra azok, amelyekben folyadék használata a működés alapja. A vízi óra – már az ógörög klepszudra is – egy vizet tartalmazó edény, amely oldalán lyuk volt, kiürülésének ideje volt az időegység. Az olajóra üvegből készült tartályából egy mécsbe csurgott az égethető folyadék, az égés az olaj elfogyásáig jelzett egy bizonyos időmennyiséget. PRITZ ISTVÁN (Magyar órák – Művészettörténeti tanulmány. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem művészettörténeti és keresztényrégészeti dolgozatai 80. Budapest, 1943. 5–6) az efféle időmérőket mécsóráknak nevezi, s fő céljuknak a világítást tartja; mint írja, két fajtájuk volt, „tekintettel a nyári rövidebb és a téli hosszabb éjjelekre.” A tartály átlátszó falán lévő skálán leolvasható volt

az arányos, égés közben eltelt idő. Míves, középkori, ónból és üvegből készült olajóra képét közli a Magyar Nagylexikon (MNlex. *óra*); egyébként ismeretesek másféle tűzórák is. PRITZ (1943: 13) részletesebben ír a középkori vízórákról, valamint arról, hogy „Hazánkban – tekintetbe véve a más államokban is nevezetességszámba menő nyilvános víziórákat – a napóra volt az erre a célra [ti. nyilvános óráként] használatos egyedüli eszköz egészen a XVI. századig.” Nevezetes 1867-beli római és az 1871-ben felállított budapesti víziórákról HORVÁTH ÁRPÁD (1982: 18–19) említést tesz. Egyébként van *holdóra* és *holdvilágóra* szavunk is, lásd Magyar nemzeti szövegtár (MNSzt.), illetve Magyar történeti szövegtár (<http://www.nytud.hu/hhc/>; MTSzt.).

TOLNAI VILMOS (MNY. 1916: 365) több forrásra (Cal., MA., PPB. stb.) hivatkozva a vízi- és homokórák megnevezéseként említi a *folyó órá-t* a *folyik* ige ’<idő> múlik’ jelentésvizsgálata kapcsán; vö. ÉrtSz. *homokóra*. MELICH JÁNOS (MNY. 1932: 17) a SchlSzf.-ben lévő *plebsyda* [ɔ: clepsydra; l. Gl. *tölcsér*] ’telcher’ szó ’vízióra, folyó óra’ jelentését említi az *-ár ~ -ér* képző kapcsán. HELL GYÖRGY (MNY. 1991: 407) a szakszavakról írott tanulmánya is említi a *folyó órá-t*. – Az OklSz.-ban a ’homokóra’ jelentésű kifejezés a következőképpen van adatolva: „por-óra, -óra: [sanduhr] 1556: Eg *por hora ki thokban vagion* (OL. UC. 75/41).”

Az óraszerkezet legrégebbi ábrázolása a 13. század első feléből való Villard de Honnecourt francia építész vázlatkönyvében, aki Magyarországon is megfordult. Villard vázlatán egy toronyóra kötélgátlása szerepel. A gátlószerkezetet, az ún. folióbillegőt a 14. században alkották meg, arra való, hogy a valamilyen súly által húzott, mozgásba hozott hengerkerék gyors forgását, illetőleg az órasúlyok gyors leereszkedését megakadályozza. „A hengerkerék fogaskerék útján vízszintes tengelyt hajt meg, amelyen a ferde fogazású gátkerék, előtte függőleges, orsónak nevezett tengely két ütközővel – kis lapocskák – látható. Az ütközők egyike alul, másika felül, felváltva akad a gátkerékbe. A »súlymotorral« elforgatott gátkerék ferde fogával a beleakaszkodó orsólapocskákat félrenyomja. Ezzel az orsó kezd elfordulni, vele fordul az orsó felső végén ülő, súlyokkal terhelt, kétkarú emelő, a folió” – írja HORVÁTH ÁRPÁD (1982: 24), és a szerkezet további működését is részletezi. „A foliónak mérlegszerű karjai vannak, s azért mérlegnek, *balance*-nak is mondták. Innét maradt meg napjainkig a kerékbillegő neve: »balansz«” – teszi még hozzá. Később a foliórúd helyett síkban perdülő kereket használnak, „a gátlóműnek ebben az esetben kerékgátlás a neve” (HORVÁTH i. h.). Foliojáratú faliórákat HORVÁTH ÁRPÁD könyve szerint 1980 táján még gyártottak és emléktárgyként árusítottak Spanyolországban. Mindezeknek az óraszerkezeteknek mutatójuk, illetőleg mutatóik voltak, amely(ek)nek szögelfordulása jelezte (és jelzi ma is) az órát, percet, másodpercet. A tűzórakon nemritkán vonalából álló fokbeosztás szolgált mutatóként. Hasonlóképpen a napórák, árnyékórák is valamilyen skálán mutatták az időt. Készítettek olyan folyó órát is, amelynek tartályában a víz szintjének változásával együtt mozgó lapba erősített fogazott rúd hosszanti irányban emelkedett (vagy süllyedt), a rúd pedig fogaskereket hajtott meg, amely mutatót forgatott.

A SzT. adatközlése bizonnyal efféle folyó órákra vonatkozik: „Negj folyo ora, kopot mutotajaval edgjüti”. A szócikk első adata – „1592: Benchel Andrastol weottem egi folio orat” – esetleg foliot óra is lehetne, ennek ellentmond, hogy mindössze „f 0 d 16” volt az ára.

2. A HORVÁTH ÁRPÁD által említett *folió* az órákról szóló szakirodalomban *foliot*-ként szerepel, pl. olasz *orologio con scappamento foliot* ’bilancia’, angol *foliot clock*

escapement, francia *foliot* 'balance' *horloge*; német *Foliot* ('zitterndes Blatt', *Waage*', 'Balkenwaag', 'Löffelwaag') *Uhr* (a németben a *Waage* 'Foliot'), magyar *foliot óra*.

A *foliot* a R. francia *fol* 'bolond' származéka; *fol* + *-oier* 'bolondozni', *foliot* 'aki ~ ami ide-oda mozog, forog, bolondozik'. A foliórúd (és a későbbi órák perdülő kereke is) a kerge birka mozgására emlékeztette az óraalkatrész elnevezőit, l. fr. *folie* 'elmezavar'. Vö. „Étymol. et Hist. 1. 1362–94 horlog. (Froissart, *Li orloge amoureux*, 215 ds *Poésies*, éd. A. Scheler, t. 1, p. 59); 2. 1694 serr. (Corneille). Prob. dér., à l'aide du suff. *-or**, de l'a. et m. fr. *foloier*, *folier* »être fou, faire des folies« (dep. xii^es., *Psautier d'Oxford* ds T.-L.), d'où »s'agiter de manière désordonnée« (en parlant des animaux, ca 1175, B. de Ste-Maure, *Ducs Normandie*, éd. C. Fahlin, 18572 : *Quer sis chevaus par tot foleie*, Primes amunt e puis aval), dér. de *fol* (*fou*^{1*}), suff. *-oier* (*-oyer**)” (Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales: <http://cnrtl.fr/etymologie/foliot> [2013. március 1.]).

A *foliot* családnévként ugyancsak ismeretes, eredetileg csúfnév lehetett, például a ma az angliai Plymouthhoz tartozó *Tamerton Foliot* helység névadó családja 1290-től van adatolva (http://en.wikipedia.org/wiki/Tamerton_Foliot [2013. március 1.]). A magyar nyelvben szintén előfordul, hogy állat, pontosabban állati testrész szolgál az óraszerkezet valamely részének megnevezésére – hiszen természetes, hogy a (katakrétikus) metaforákhoz a nyelvhasználók az általuk ismeretes dolgok neveit használják fel –: *tehénfarokinga* 'az óralap előtt mozgó inga'; a kisméretű ingákat *lencseingá*-nak nevezték a kis méretű ingasúly alakja kapcsán, illetőleg *körte* volt az inga hosszan lógó tartozéka (l. NéprLex. *óra*).

BÜKY LÁSZLÓ

Szegedi Tudományegyetem

A béles szó eredetéről.* Oroszországban vagy más szovjet utódállamban járva utcai árusoknál találkozhatunk egy *беляш* (vagy többes számban *беляши*) nevű süteménnyel, amely Az orosz nyelv akadémiai nagyszótára (BAS. 1: 539) szerint nem más, mint „kerek, olajban sült (általában nyitott) sütemény húsos töltelékkel”. Az orosz nyelvű Wikipédia leírása valamivel részletesebb, eszerint: „olajban sült sütemény élesztő nélküli vagy élesztős tésztából, darált vagy apróra vágott hússal; kerek formájú, gyakran kis kerek nyílással a tetején készül”. Még azt is hozzáteszi, hogy Oroszországban az egyik legelterjedtebb gyorsétel, a baskír és a tatár konyhából származik.

A legutóbb kiadott orosz etimológiai szótár (OREL. 1: 94) szerint az orosz *беляш* a török nyelvekből származik; a tatár és baskír *bəleş* szót említi, és a szibériai orosz nyelvjárások etimológiai szótárára hivatkozik (ANIKIN 2000: 127). ANIKIN (2009 3: 91) szerint az orosz *беляш* és *белиш* a tatár és baskír *бәләш/bälış* szóból származik. A ŠIPOVA által szerkesztett, az orosz nyelvben található török eredetű szavakat számba vevő szótár (ŠIPOVA 1976: 77) szerint a *белиш* szó az Orenburg környéki orosz nyelvjárásban elterjedt, és a fentebb említett lepényt jelenti. Eredetéként a szótáríró a tobolszki és a kazanyi tatár nyelvjárásban megtalálható *balysh*, illetve *balits* szavakat nevezi meg. Az adat az orosz nyelvjárások szótárából származik (SRNG. 2: 215). Az átvétel idejére vonatkozóan nem áll rendelkezésre adat, de a nyelvtörténeti szótárak alapján nemcsak az állapítható meg,

* Szeretnék köszönetet mondani ZOLTÁN ANDRÁSNAK és VÁSÁRY ISTVÁNNAK cikkem megírásához nyújtott segítségükért, továbbá két névtelen lektoromnak értékes észrevételeikért.